

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

מתוך

כרך ג, תשי"ב-תשי"ג

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

ביטויים מעולם הקבלה בלשוננו

א. גלגול

בשפע הרב של ניבים וצירופי לשון, שאנו משתמשים בהם בהשאלה, שלא ככוונתם במקור, למדנו להכיר את דרכי השתלשלותם של ביטויים רבים מהמקרא, מהתלמוד ואף מן הספרות הרבנית המאוחרת. אולם עדיין נותרו שטחים נרחבים של היצירה הספרותית במשך הדורות, שלא נתנו את דעתנו במידה הרצויה להערכת חלקם בעיצוב הניבים החיים בסינו כיום. כך עלה למושגי הפילוסופיה העברית והקבלה, שרבים מהם קָדְרו לעולמנו דרך צינורות החסידות והספרות העברית החדשה, ואנו איננו מרגישים בשינויים הגדולים, שחלו במשך

הזמן בשימושם בלשון החיה. התכוננות במבחר ניבים מעולם
הקבלה והחסידות עשויה להבהיר את הדבר.

נפנה נא לאחד הביטויים הנפוצים בדיבורנו החי,
שכולנו משתמשים בו. הלא הוא מושג הלקוח מהאמונה
העממית: מושג ה"גלגול". מי אינו משתמש במושג זה?
אפילו באנו להזכיר רק מקצת מקומות מהספרות היפה,
שמונח זה מצוי בהם, לא היינו מספיקים. נסתפק אפוא בדוגמה
אחת מן הסיפור "לאן" של פייארברג: "אבל — תוסיף
המחשבה לעצמותו — למה ברא עולם נורא כזה? אלהים
הוא טוב, ואם לא דקדקת בנטילת ידים, עליך להתגלגל
בצפרדע..." — כאן בא הפועל "התגלגל" באותה משמעות,
שהאמונה הקבלית-החסידית פיתחה אותה.

אנו משתמשים במושג "גלגול" בלשוננו היום-יומית
גם כשאיננו חושבים על נשמה כלל; הנה מתוך עיון מקרי
בקונטרסים של "לשוננו לעם" יכולנו לאסוף דוגמות טיפוסיות:
בקונטרס כ"ז, במאמרו על הביטויים "חכה רגע, חכה מעט",
כותב דב סדן: "... שתי האמירות נולדו מתוך מליצה אחת,
שבאו עליה קצת גלגולים". ובקונטרס כ"ד כותב ברוך
הראל על "פֶּרֶשׁ—פֶּרֶשׁ—פֶּשֶׁט בגלגולי משמעויותיהם",
ואומר: "משמעותה של כל מלה עברה גלגולים רבים..."
בדומה לכך דב ירדן במאמרו "מלשונן של אגרות":
"רבים מביטויי הנימוס והברכה, ורבים מן הסגנונות המצויים
בהם אינם אלא גלגולים של ניבים וצירופים קדומים..."
הנה ראינו, שאנו מרבים להשתמש בחיבה יתירה
במונח זה מלשון הקבלה במובן מושאל מהוראתו האחרונה

והעיקרית, שהיא metempsychosis, Seelenwanderung, כלומר: נדידת הנשמה מגוף אחד למשנהו.

מאין באה הוראה זו לביטוי הנפוץ? — אעפ"י שהשורש „גלגל” בבניין התפעל כבר בא במקרא (באיוב ל' י"ד): „כפרץ רחב יאתיו, תחת שואה התגלגלו”, ושכיח הוא בתלמוד, ובמדרשים, פירושו המקורי רחוק הוא משימושו האחרון. אף אנו מקיימים עדיין את הביטוי בהוראתו הראשונה: התנועע סביב לעצמו כתנועת הגלגל, כגון באמרנו: פלוני התגלגל למטה. אולם בביטויים כמו זה מדובר על תנועה גופנית, ואין בהם זכר לנשמה דווקא.

זיקת השם „גלגול” והפועל „נתגלגל” לתנועת הנשמה גדולה יותר — אף כי עדיין אינה מפורשת — במושג הלקוח מהתלמוד: גלגול מחילות. הנה אנו קוראים במימרה היפה במסכת כחובות (קיא ע"א): „אמר רבי ירמיה בר אבא, אמר רבי יוחנן: כל המהלך ד' אמות בא"י, מובטח לו שהוא בן עולם הבא... — וצדיקים שבחוץ לארץ אינם חיים? — אמר רבי אילעי: ע"י גלגול (ורש"י מפרש במקום: מתגלגלין העצמות עד א"י וחיין שם). — מתקיף לה רב אבא סלא רבא: גלגול לצדיקים צער הוא! — אמר אביי: מחילות נעשות להם בקרקע” (ורש"י מוסיף: ועומדים על רגליהם והולכים במחילות עד א"י ושם מבצבצים ויוצאים).

למושג זה של תנועת הגוף אחר המוות (גלגול מחילות) צורפה המשמעות של תנועת הנשמה אחר המוות, כאשר האמונה בהתלבשות הנשמה בגופים שונים זה אחר זה נעשתה בקרב היהודים לנחלת הכלל.

מכאן ההשאלה בלשוננו המדוברת ל„גלגוליו“ של רעיון. של מליצה, או של הוראה מקורית לשורש מסוים, וכיוצא באלה. מכאן גם השימוש הכפול בשם „גלגול“: הן כשם פעולה והן כשם המביע את תוצאת הפעולה. אנו יכולים לומר: „מלה זו עברה גלגולים שונים“, וגם: „ביטוי זה הוא גלגולו האחרון של השורש“, וכדומה. בלשון החיה נעשה גם שינוי מקורי בשימוש „גלגול“ ע”י הפיכתו לנושא במשפט. במקום הביטוי המקורי „דבר זה בא בגלגול, עבר גלגולים“, אנו אומרים גם: „דבר זה — עברו עליו גלגולים, באו עליו גלגולים“.

כך נתגלגלה המלה „גלגול“ מביטוי כללי של תנועת הגוף, דרך ביטוי תנועת הגוף אחר המונח, להבעת תנועת הנשמה אחר המוות, ומכאן לביטוי תנועת כל דבר, אחר תקופת זמן מסוימת, בשנותו את צורת הופעתו.

ב. גלגל

ביטוי אחר, הקשור אף הוא בשורש „גלגל“, שגור בפי בעלי ניסיון ואנשי חכמה, הרגילים לסכם את דעותיהם על מהלך הדברים בחיי החברה, ואומרים במשפט מצומצם ופסקני: „הגלגל חוזר!“ כוונתם בזה לומר, שאין קביעות במעמד האדם: מי שהיום נמצא למעלה, בראש סולם ההצלחה, יכול מחר לרדת, ובמקומו יעלה מי שהיה מקודם בשפל המדרגה. שינוי כזה של מקום בא מתנועת הגלגל, שכאילו

עליו תופס כל אדם את מקומו, זה למעלה וזה למטה¹). —
הגלגל מסמל את הגורל, את המזל, וסמל זה נמצא גם
במיתולוגיה הקלאסית, שתיארה את אלת המזל העיוורת
Fortuna, כשהיא מגלגלת את הגלגל, ועליו תלויים כל באי עולם,
ללשוננו המתחדשת נתקבלה תמונה זו גם בהשפעת לשונות
אירופה, שבתן היא מצויה, כגון בגרמנית: das Glücksrad
(גלגל המזל), des rollende Rad der Fortuna (הגלגל החוזר
של פֶּוֹרְטוּנָה).

תמונה מיתולוגית זו נתלתה בביטוי עברי, שהיה לו
מעמד בלשוננו גם בהוראה אחרת, והוא הגלגל החוזר,
כינויו של הגלגל התשיעי בין עשרת הגלגלים המהווים את
העולם לפי שיטת הפילוסופיה מן הזמן הקדום ומימי הביניים²).
וכך כותב הרמב"ם בהלכות יסודי התורה על גלגל זה:
„וגלגל תשיעי הוא גלגל החוזר בכל יום מן המזרח
למערב והוא המקיף ומסבב את הכל“.

מלשון הפילוסופים חדר המושג „גלגל“ יחד עם כינויו
„חוזר“ לספרי המקובלים, ושם נתעשר בהוראה אחרת, וכך

(1) „כי לא יחדל אביון מקרב הארץ, תניא ר' אלעזר הקסר אומר:
לעולם יבקש אדם רחמים על מדה זו, שאם הוא לא בא, בא בנו, ואם בנו
לא בא, בן בנו בא, שנאמר: כי בגלל הדבר הזה, תנא דבי ר' ישמעאל:
גלגל הוא שחוזר בעולם“ (שבת קנ"א ע"ב). — מ"מ.

(2) הצירוף „גלגל חוזר“ נמצא גם בברייתא (פסחים צד ע"ב):
„חכמי ישראל אומרים גלגל קבוע ומולת חורין, וחכמי אוה"ע אומרים
„גלגל חוזר ומולת קבועין“ — מ"מ.

הוא משמש בספר הזוהר (בארמית „טיקלא דאיחדרא“) כביטוי
לשינויי היחס בין כוחות הקדושה והטומאה.

כך התמזגו בביטוי החדש „גלגל חוזר“, משמעויות
שונות מתקופות שונות של לשוננו: הגלגל, שהוא אחד
מכוכבי הלכת, החוזר למקומו במסלולו הקבוע; הגלגל החוזר
כביטוי למצבם של כוחות הטוב והרע, בקבלה; והגלגל,
המסמל את המזל, שבסיבובו קובע את חוק החשתנות בחיי
החברה.